

UNIVERSITATEA DE VEST DIN TIMIȘOARA
FACULTATEA DE LITERE, ISTORIE ȘI TEOLOGIE
ȘCOALA DOCTORALĂ DE ȘTIINȚE UMANISTE

***ANTIUTOPIA ÎN LITERATURA CENTRAL- ȘI EST-
EUROPEANĂ ÎN A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI
DOUĂZECI***

REZUMATUL TEZEI DE DOCTORAT

Conducător științific:
prof. univ. dr. Adriana Babeți

Doctorand:
Vicol Cristian-Dan

TIMIȘOARA

2023

Cuprins

Introducere.....	5
Capitolul 1	
EUROPA CENTRALĂ – UN SPAȚIU CU FRONTIERE VARIABLE.....	16
1.1. Mitteleuropa – o Europă Centrală cu spirit german.....	16
1.2. Europa Centrală și obsesia autodefinirii.....	23
1.3. Rusia – obsesia de la răsărit.....	30
1.4. Axa Germania – Austria. Problema austro-slavismul în Europa Centrală.....	38
Capitolul 2	
EVREII DIN EUROPA CENTRALĂ – TRAUMĂ, NEVROZĂ, SCEPTICISM.....	45
2.1. Privire generală asupra originii și a influenței culturale a evreilor în Europa Centrală.....	45
2.4. Intelectualitatea evreiască.....	53
2.5. Antisemitismul.....	59
2.6. Eugenismul ca politică de stat.....	65
Capitolul 3	
VIENA CULTURALĂ.....	70
Capitolul 4	
NAȚIONALISM ȘI IDENTITATE.....	80
Capitolul 5	
UTOPIE, DISTOPIE, UCRONIE.....	87
5.1. Scurte considerații asupra utopiei.....	87
5.2. Definiții ale utopiei.....	89
5.3. De la Platon la totalitarism.....	95

5.4. Distopia ca manifestare al refuzului.....	98
5.5. Ucronia.....	106

Capitolul 6

REFUZUL UTOPIEI ÎN LITERATURA CENTRAL- ȘI EST- EUROPEANĂ.....

109

6.1. A cincea și a șasea călătorie a lui Gulliver. Karinthy Frigyes – distopia ecologică și ginecocrația subacvatică.....	109
---	-----

6.1.1. Solasii și distrugerea inevitabilă a Pământului.....	111
---	-----

6.1.2. Lemuel Gulliver și Emmeline Pankhurst.....	115
---	-----

6.1.3. <i>Capillaria</i>	118
--------------------------------	-----

6.2. Stanisław Ignacy Witkiewicz – <i>Nesațul</i> sau foamea „existenței individuale” ca trăire artistică.....	123
--	-----

6.3. Karel Čapek și eternul posibil sfârșitul al lumii.....	128
---	-----

6.3.1. <i>Krakatit</i>	131
------------------------------	-----

6.3.2. <i>R.U.R.</i> și retorica hegeliană a dialecticii stăpân-slujitor.....	137
---	-----

6.3.3. <i>Război cu salamandrele</i>	142
--	-----

6.4. Arthur Koestler: <i>Întuneric la amiază</i> și nașterea literaturii recul.....	152
---	-----

6.5. A.E. Baconsky – <i>Biserica Neagră</i> și melancolia anxietății.....	165
---	-----

6.6. Bujor Nedelcovic, Ion D. Sîrbu, Ádám Bodor – spațiul carceral și relația cu Puterea	175
--	-----

6.6.1 <i>Al doilea mesager</i>	178
--------------------------------------	-----

6.6.2 <i>Adio, Europa!</i>	179
----------------------------------	-----

6.6.3 <i>Zona Sinistra</i>	180
----------------------------------	-----

CONCLUZII.....	192
-----------------------	------------

BIBLIOGRAFIE.....	197
--------------------------	------------

Cuvinte cheie: Europa Centrală, Europa de Est, antiutopie, distopie, ucronie, literatură, literatura refuzului, comunism, nazism, feminism, spațiu carceral, dictatură, totalitarism, ideologie, nevroze, traume, scepticism, pan-germanism, pan-slavism, disidență, spațiu carceral, naționalism, identitate, Austria, Cehia, Ungaria, Slovacia, Slovenia, Polonia, Croația, Serbia, România, Ucraina, Țările Baltice, Italia și Germania.

Teza mea de doctorat, *Antiutopia în literatura central- și est-europeană în a doua jumătate a secolului al XX-lea*, se află la granița mai multor discipline: literatură, istorie, psihologie, sociologie etc. În primul rând, trebuie specificat că delimitarea culturală, etnică și artistică a Europei Centrale – o regiune incertă, cu frontiere variabile – a necesitat o cercetare temeinică, de ansamblu, a unor fenomene complexe, care s-au manifestat atât politic, cât și social mai bine de două secole, într-o relație strânsă, dar și fragilă, de reciprocitate și intercondiționare.

Cu toate acestea, zona de cercetare pe care am abordat-o este deosebit de vastă, iar o delimitare precisă este imposibilă, fapt deja specificat de numeroși cercetători importanți ai imaginarului literar, politic și social. Europa Centrală nu are o delimitare fizică, deși geografia întrebunțează discursul interpretativ; în schimb este un concept al suprapunerilor, deci un areal al circumscrierilor culturale și politice, în interiorul căruia se negociază permanent percepții, identități și mitologii personale.

Europa Centrală este o zonă a nevrozelor istorice, o *forma mentis* a confesiunilor nostalgice, a dezagregării morale, a fatalismului cultural și a fanatismului naționalist, a falimentului ideologic și a destinului incert. În același timp, ca o măsură de contracarare, Europa Centrală, prin elita artistică, este un teritoriu al creativității, al esteticii desăvârșite, al poeziei melancolice, al ficțiunii antiutopice (o consecință a proiectelor utopice desfășurate în această zonă mai bine de un secol), al fantasmelor obsesive, al ironiei și umorului, al explorării erotice, al multiculturalității și multilingvismului.

Demersul meu de a delimita cu exactitate această regiune aflată între două Europe (cea Occidentală și cea Orientală) a însemnat o analiză minuțioasă, succesivă, a celor mai importante dimensiuni culturale, politice și istorice care s-au manifestat programatic sau întâmplător (pe cale de consecință), pentru a alcătui o geografie mentală a acestei regiuni mijlocii (ori intermediare), după cum a mai fost denumită.

Astfel, în cercetarea pe care am făcut-o, am recurs la mai multe tipuri de metode de analiză.

Operele literare pe care le-am analizat au fost trecute prin filtrul originii scriitorului, al mediului în care a trăit și a creat și al influențelor culturale pe care le-a asimilat. Consider că acest aspect are o însemnătate deosebită în economia tezei mele, deoarece textele literare pe care le-am ales pentru capitolul final, cel al studiului de caz, au fost scrise ca reacție la schimbările politice și sociale (dar mai cu seamă ideologice) care au avut loc în Europa Centrală, respectiv de Est, în preajma Celui de-Al Doilea Război Mondial și în a doua jumătate a secolului XX și sunt specific doar acestor zone de cercetare.

În delimitarea și înțelegerea Europei Centrale, a *literaturii antiutopice*, consider că acești factori sunt esențiali. Mediul politic și social a provocat apariția celor mai distructive ideologii ale secolului trecut: comunismul și nazismul. Momentul de cumpănă îl reprezintă Cel de-al Doilea Război Mondial (o consecință tragică a acestor ideologii, care se vor înfrunta pentru a soluționa traumele nerezolvate ale Primul Război Mondial) și era postbelică, a diviziunii continentale, a conflictului desfășurat ulterior, o conflagrație de lungă durată – Războiul Rece.

Exempli gratia: Ádám Bodor, scriitor maghiar, născut în România, și-a petrecut doi ani în închisoare, între 1952 și 1954, fiind condamnat de autorități pentru participarea la întâlnirile IKESZ, o organizație studențească anticomunistă. Experiența carcerală, dură, necruțătoare, este magistral transpusă literar în *Zona Sinistra* și în *Vizita arhiepiscopului*, două romane scrise în maniera marilor distopii ale secolului trecut, o investire literară în stilistica lumilor închise, răsturnate, a spațiilor tragice, a individualității fragmentate până la disoluție, înlocuite programatic cu personalități utilitariste, aflate în slujba unei autorități care veghează încontinuu la potențialul utopic al noii realități – o lume bizară, a regulilor schimbătoare și a relațiilor bipolare cu personajele deja înregimentate de puterea totalitară – o critică fățișă la adresa comunismului est-european, impus pe filieră sovietică, dar coordonat din interior de o elită locală.

Un alt unghi de cercetare folosit își împrumută parte din instrumentar din psihologie. Consider că este justificabilă o asemenea metodă din cel puțin două puncte de vedere: relația autorului cu autoritatea (mă refer la autoritatea ideologică), ce poate fi reconstituită prin raportarea la anumite nevroze ale căror origini derivă din traumele personale, ori, în context mai larg, la cele istorice (ale comunității, ale națiunii etc.) – convertirea unor identități colective în identități individuale, care s-au manifestat violent în psihicul autorului. Ideea pe care am exploatat-o a fost refuzul intelectualilor central- și est-europeni, care s-a multiplicat prin ecou în cadrul comunităților, de a accepta orice tip de compromis politic și cultural care prezenta un ideal utopic.

Există, aşadar, o schemă a insuccesului în confruntarea ideologică, un eşec al coabitării, un patrimoniu al refuzului pe care eu l-am numit – pentru a înlesni comentariul critic – „literatura refuzului”.

Un exemplu relevant pentru această raportare este cazul lui Stefan Zweig, unul dintre cei mai importanți intelectuali ai secolului trecut, personalitate relevantă a dinamicii inegale dintre influența autorității și anxietatea personală, o caracteristică importantă a relației dintre putere și individ în Europa Centrală.

Zweig, membru important al *intelighenției* vieneze, apropiat al *Jung-Wien*, coleg de generație cu Arthur Schnitzler, Karl Kraus și Hugo von Hofmannsthal, are un destin tragic, oarecum în simetrie, metaforic desigur, cu istoria Europei Centrale. Rămâne bine-cunoscut jurnalul său, o reverie nostalgică în care reconstruiește etosul *Kakaniei* – perioadă caracterizată de, susține el retoric, statornicie, tradiție și un corpus fix identitar, a unei lumi armonioase, împăcate cu sine însuși, de fapt, după cum se va dovedi ulterior, o iluzie care se va dezagrega brutal odată cu Primul Război Mondial. Marile tensiuni care au urmat, manifestarea național-socialistă, i-au evidențiat lui Zweig faptul că nostalgia sa reprezintă doar o idealizare culturală a unui univers a cărui realitate intrase într-un proces de disoluție definitivă. Această constatare – Europa devine un spațiu al incertitudinii, al insecurității, un continent destrămat – îi va declanșa scriitorului o criză psihologică profundă. Zweig se sinucide la 23 februarie 1942, înfricoșat de viitorul omenirii. În scrisoarea de adio, consemna următoarele: „Îmi salut toți prietenii! Fie ca ei să aibă șansa de a vedea zorile după o noapte lungă! Eu, fiind prea nerăbdător, plec înainte”¹

În final, am analizat apariția unui tip de romane specific literaturii central- și est-europene. Acest tip de cercetare cuantifică apariția unei opere artistice din perspectiva contextului istoric și consider acest demers esențial pentru înțelegerea corectă a intenției auctoriale.

Voi oferi aici un alt exemplu edificator: Arthur Koestler, autorul romanului *Întuneric la amiază*, lucrare care i-a adus faimă internațională, face o critică dură, directă, a Marii Terori, o epurare politică orchestrată de Stalin între anii 1936 și 1938, perioadă care a înregistrat moartea a aproximativ un milion de oameni, membri ai biroului politic, culaci, ofițeri ai Armatei Roșii, dar și membri ai administrației sovietice.

¹ Stefan Zweig în George Prochnik, *Exilul imposibil. Stefan Zweig la sfârșitul lumii*, Editura Humanitas, București, 2019, p. 344.

Publicată în 1941, cartea reprezintă o radiografie intimă a sistemului carceral sovietic, a epurărilor, una dintre primele lucrări seminale antitotalitare care dezbate, într-o manieră dialectică, falimentul Revoluției Bolșevice și a idealurilor comuniste. Scris într-un stil discursiv, romanul descrie orientarea profund antiumană a aparatului represiv stalinist, însărcinat cu eliminarea unor membri influenți din structurile Partidului Comunist al Uniunii Sovietice, dar și tentativele torționarilor de a smulge inculpaților mărturisiri, deseori fabricate de propaganda comunistă, care i-au permis lui Stalin, prin eliminarea oricăror posibili complotiști, să epureze structurile partidului și să creeze o nouă clasă politică, loială și supusă întru totul puterii.

Sunt uciși, printre alții, doi dintre cei mai influenți membri ai Revoluției din 1917: Nikolai Buharin, cunoscut drept „băiatul de aur al revoluției”, și Leon Troțki, unul dintre liderii Revoluției din Octombrie, personalitate ostilă politicii lui Stalin, care denunțase cultul personalității. Rubașov, protagonistul romanului, este o voce colectivă, suma destinelor celor doi.

Așteptările politice ale lui Koestler, al cărui destin este similar cu cel al lui Panait Istrati ori poate A. E. Baconsky – activist comunist, intelectual al Cominternului, însărcinat cu propaganda antifascistă în Occident, membru al Partidului Comunist, se schimbă odată cu epurarea coordonată de un cerc restrâns care deținea puterea absolută la Moscova. În pragul Celui de-al Doilea Război Mondial își dă demisia din Partidul Comunist și scrie „Întuneric la amiază”, un roman-fenomen al *literaturii refuzului*, manifest absolut al disidenței lui Koestler.

Un scurt *antract*. Am ales această sintagmă – *literatura refuzului* – din rațiuni de clasificare, pentru simplificarea și clarificarea semanticii destul de generoase a termenului *antiutopie*, care poate căpăta, în funcție de context, un sens ambivalent, atât literar, cât și politic. Astfel, pentru a evita orice imprecizii de interpretare, romanele pe care le-am analizat au fost încadrate sub această locuțiune. Temeiul acestor lucrări se încadrează în zona parabolei și a avertismentului, justificarea lor fiind critica, desolidarizarea și dezavuarea unor atitudini sau a unor ideologii falimentare, deci semnalizarea dialectică a eșecului unor doctrine revendicative.

Consider că este necesar să specificăm că demersul de a cartografia un spațiu cu granițe variabile într-un teritoriu atât de vast din punct de vedere social, politic, istoric și psihologic, cu particularități multiple și deseori, cel puțin la o primă vedere, neconforme, precum este cel al Europei Centrale, este aproape imposibil. Soluția este de a recurge la câteva compromisuri argumentative de tipul *coincidentia oppositorum*.

Cercetătorii spațiilor imaginare, preocupați să delimiteze această regiune cu o geografie incertă, au oscilat definitiv între două alternative de cercetare: fie au elaborat și trasat frontiere convenționale, alternative la granițele naturale, fie au demarcat topografia reprezentării mintale (deci imaginare) apelând la percepțiile identitare și imagologice (autoreflexive) ale celor care locuiesc în spațiul propus dezbaterii, precum și la percepția comunităților exterioare (Europa de Vest și Europa de Est), în direcția existenței concrete a unei entități mediane, prin recursul la alteritate.

Dintr-o perspectivă largă, ambele demersuri se împiedică de o serie de bariere care fac imposibilă atribuirea unor caracteristici unice tuturor factorilor care guvernează existența unui spațiu geografic (topografia Europei Centrale și de Est a neglijat deseori insulele etnice care au compus fostul Imperiu Habsburgic/Austro-Ungar), dar și imaginar – specificitatea și multitudinea actorilor culturali, sociali, politici etc.

Mai mult, la fel ca orice alt spațiu imaginar, și geografia pe care am discutat-o este supusă subiectivității, ea reinventându-se în funcție de necesitatea momentului și a timpului istoric. Astfel, la o analiză rapidă, putem vorbi de mai multe Europe Centrale: cea a Imperiului Habsburgic – dependentă spiritual de Germania; cea a Austro-Ungariei – o lume a statorniciei și a unei multiculturalități asumate; cea interbelică – spațiu al naționalismului și, prin urmare, al unei evidențe brutale a rasismului concretizat prin epurări masive; cea postbelică – definită ca loc al rezistenței (disidenței) anticomuniste și, în final, cea contemporană – membră cu drepturi depline în Comunitatea Europeană, traversată de o criză identitară, reinventându-se pe stâlpii nostalgiei față de trecut, ai utopiei retrospective/imperiale.

În plus, în paralel cu cercetările geografiei, ale originii, ale continuității și ale imaginarului Europei Centrale, se mai pliază o zonă, *Mittleeuropa*, a unei geografii mediane, dependente de cultura și identitatea germană, care este menționată, *ex opere operato*, în funcție de dispoziția culturală și de alegerile politice ale cercetătorului.

Astfel, cercetarea mea s-a bazat pe consemnarea și pe interpretarea surselor care se preocupă de existența ideologică și identitară a unei posibile Europe Centrale și apoi pe suprapunerea lor pe realitățile istorice ale vremii, privite în ansamblu, alăturată unei cercetări adecvate ideii de identitate europeană (politică, religioasă, economică) și psihologiei mulțimilor, mai ales nevrozelor comunităților central-europene. Mai mult, am încercat să îmbogățesc

conținutul acestui studiu cu o consemnare amănunțită a statelor care formează o posibilă *Europă mediană*.

În continuare, pentru a oferi o imagine cât mai exactă a literaturii și a expresiei utopice, dar și a reversului genului – distopia/utopia neagră, am încercat să maximizez contextul de cercetare, apelând la dimensiunea istorică a fenomenului, căutând și alte puncte focale semnificative pentru ultimele cinci secole – influența descoperirilor geografice, a apariției Iluminismului, a schimbării de paradigmă odată cu apariția hegelianismului. În plus, am căutat să îmbogățesc lexicul literar la care fac referire, pentru o mai bună acoperire, exemplificare și înțelegere a literaturii antemenționate, necesare încadrării corecte a fenomenului, mai ales în vederea ultimului capitol, care s-a preocupat exclusiv de *literatura refuzului* în Europa Centrală.

Mai mult, pentru o trasare corectă a distopiei ca literatură specifică secolului trecut, am îmbogățit bibliografia acestui studiu cu lucrări esențiale despre apariția naționalismului, despre restructurarea imaginarului și a gândirii ideologice europene și am adăugat structurii primare referințele necesare, pe care le-am aplicat istoriei apariției, a dezvoltării și a sfârșitului totalitarismului, dar și a sistemelor represive central- și est-europene. Totodată, am încercat să delimitez influențele esențiale pe care le-au avut mișcările totalitare ale secolului trecut, aplicându-le, după cum am menționat anterior, filtrul studiului social, politic, economic și psihologic.

Prin urmare, primul capitol al tezei s-a preocupat de topografia imaginată a Europei Centrale de la începutul secolului trecut – *Mitteleuropa* – un spațiu cu geometrie incompletă, de fapt, o unitate lingvistică apărută în limbajul cotidian în preajma Primului Război Mondial, al cărui temei, în special politic, a fost crearea unei dependențe germane a regiunilor central- și est-europene care beneficiau de o componentă etnică germană importantă, un conglomerat format prin migrația masivă a etnicilor germani către est în secolele XVIII-XIX – *Ostseidlung* – eveniment ce, ulterior, din punct de vedere geopolitic, s-a concretizat atât cultural, cât și politic (prin anexarea Austriei, în 1938).

Această primă tentativă de unificare concretă a unei Europe mediane s-a materializat identitar într-o dinamică a incertitudinii – o obsesie a autodefinirii –, o manifestare specifică intelectualității din zona noastră de cercetare, care încearcă să clasifice și să repartizeze, mai mult sau mai puțin exigent, această zonă geopolitică (mai ales după Primul Război Mondial, deci odată cu redistribuirea teritoriilor Imperiului Austro-Ungar) într-un conglomerat de națiuni pentru care criteriile de localizare includ laolaltă și circular, prin etichete etnice, istorice sau culturale (total

sau parțial) următoarele țări: Austria, Cehia, Ungaria, Slovacia, Slovenia, Polonia, Croația, Serbia, România, Ucraina, Țările Baltice, Italia și Germania.

Trebuie specificat că această fenomenologie a căutării este alcătuită, în mare parte, din intelectuali care provin din țările nou formate după prăbușirea Imperiului Austro-Ungar, și care, în siajul evenimentelor Tratatului de la Versailles, atribuie națiunilor din care fac parte diferite perspective identitare, simetrice cu reprezentările ideologice pe care le promovează, de cele mai multe reorientate antitetic față de Europa Centrală a spiritului german – o consecință a experiențelor traumatice ale Primului Război Mondial.

De exemplu, pentru croatul Nikola Petković, care preia argumentația lui Stefan Zweig, Europa Centrală este reprezentată de emanciparea unei clasei de mijloc negermane, care a devenit cosmopolită și a înclinat balanța influenței culturale. Astfel, în locul controlului identitar covârșitor, aflat în posesia un singur grup etnic, privilegiat, la acest schimb organic de tradiții, graiuri și obiceiuri au participat mai mulți actori culturali, care s-au suprapus și s-au armonizat, potrivit unor interpretări ale imaginarului identitar, cu tradițiile și valorile moștenite din relația pluriethnică a comunităților locale care, prin urmare, s-au declarat, mai mult sau mai puțin, moștenitoarele de drept și continuatoarele multiculturalismului habsburgic, dar care, pentru a-și valorifica independența, și-au însușit un spirit național, dezagregant, menit să distrugă legăturile dintre comunitățile etnice în relație cu politica și cultura Germaniei, mai ales prin emanciparea unei clase de mijloc locale.

Un alt exemplu remarcabil este eseul lui Milan Kundera, unul dintre cei mai influenți disidenți anticomuniști din a doua parte a secolului XX. Romancierul refuză să reclame permanența moștenirii germane sau austriece în Europa Centrală, pentru a împuternici astfel o reafirmare culturală interzisă ideologic. Potrivit tezei sale din eseul „Tragedia Europei Centrale”, zona noastră de cercetare se află într-un raport de mediere cu cele două amenințări externe – o Germanie expansionistă și o Rusie (apoi Uniune Sovietică) ce forțează cu orice preț intrarea în Europa.

Așadar, Europa Centrală este, pentru Kundera o entitate agresată, un conglomerat de națiuni care se află într-o luptă permanentă pentru independență și care, paradoxal, își legitimează existența în raport cu cele două forțe agresoare, o reafirmare disperată (care împrumută în eseu din tonul auctorial) a autonomiei culturale și politice, preexistentă și independentă de birocrăția și aparatul administrativ habsburgic/austro-ungar), chiar dacă cehul recunoaște moștenirea

filobarocă a Europei Centrale, căreia îi conferă o particularitate aproape avangardistă – iraționalul aflat în conflict cu clasicismul.

În continuare, acest context, al unei Europe intermediare identificate geografic prin agresorii ei, servește unei negocieri cu puterea răsăriteană a continentului: Imperiul Țarist/URSS/Rusia, entitate culturală distinctă de topografia Europei Centrale, care, potrivit polemicii identităților în conjunctura unor realități politico-istorice invocate de Kundera, este fixată pe extinderea culturală (apoi militară) în afara granițelor, pentru a controla destinele slavilor de la frontierele ei occidentale, dar care, în același timp, propunea și posibilitatea unei confruntări ruso-germane, deoarece promova panslavismul în regiunile controlate de Imperiul Austro-Ungar. Panslavismul, inițial, un concept care disemina excepționalitatea romantică și filosofică a unei misiuni speciale – spiritualitatea ortodoxă (bizantină) avea misiunea de a salva Europa de propria suferință – a fost, de fapt, o mișcare mesianică, ce se manifesta șovin și imperialist, în încercarea rusească de a domina Europa Centrală și Balcanii.

Totodată, trebuie specificate și tezele lui František Palacký, istoric ceh, considerat de către compatrioții săi „părintele națiunii”, care propune o dialectică alternativă: *austro-slavismul*, o supranaționalitate habsburgică, un Imperiu Austro-Ungar reformat într-o federație de state semiautonome și democratice, ale căror idealuri comune se vor răsfrânge în relațiile lor externe, în finanțe și în comerț.

Următorul capitol s-a preocupat exclusiv de comunitatea evreiască din Europa Centrală, a cărei existență socială, religioasă și economică a influențat puternic cultura națiunilor care formează nucleul zonei noastre de cercetare. De exemplu, prezența unei comunități iudaice importante pe teritoriul Moldovei, alături de componenta etnică austriacă și germană din Banat și Transilvania, aduce laolaltă elementele necesare pentru a crea o apartenență central-europeană a României, exemplul țării noastre fiind circumscris celor central- și est-europene.

Mai mult, un alt element important al culturii iudaice din Europa Centrală a fost idișul, care, ulterior, a însemnat o legătură intimă cu comunitățile în care s-au stabilit evreii, îndeosebi cu cele germane, și o modernizare a aspectelor cotidiene din tradițiile evreiești.

Alături de această componentă culturală, comunitățile evreiești din zona noastră de cercetare au stabilit legături economice puternice, prin care a reușit să beneficieze cultural, sub formă de burse, de exemplu, o parte din intelectualitatea central-europeană. Apoi, ulterior, eforturile comunităților evreiești au dus la liberalizarea artei, susținută prin mecenat, și au

emancipat social grupurile de artiști care, din acel moment, nu mai trebuiau să se alăture unui patronaj al statului.

Wilhelm Marr a fost cel care a introdus pentru prima dată, într-un pamflet deosebit de viral – „Calea victoriei germanismului asupra iudaismului” – termenul de „antisemitism” în limbajul uzual european: un semnal al rasismului sistematizat care începuse să acapareze discursul public politic. Semnificativă în acest context, susținea Marr, era lupta care urma să se desfășoare între evrei și germani, conflict care nu va putea fi finalizat decât prin dispariția unei rase și victoria celeilalte.

Prin urmare, emanciparea economică și artistică a intelectualității evreiești a avut o consecință dezastruoasă în prima parte a secolului XX, antisemitismul devenind o doctrină *de facto* a politicii statale a Europei Centrale. Apogeul urii, deci al gândirii radicale, s-a manifestat ideologic odată cu venirea la putere a Partidului Național Socialist în Germania și cu implementarea sistemică a legilor rasiale. Deznodământul acestor politici a semnat și dispariția etnică a comunităților evreiești din Europa și nașterea unei noi sintagme, care poate fi alăturată semantic celor care susțin demersul dialectic al Europei Centrale ca reprezentare mentală, și anume: *spațiu tragic*.

O altă caracteristică importantă a Europei Centrale este relația *centru-periferie*, o arhitectură concentrică ce presupune o dimensiune radială care se desfășoară, în cazul nostru, pe o axă ce cuprinde Viena (centrul), Praga, Budapesta și, ulterior, Berlinul. Această geografie plasează Viena în mijlocul unei rețele cu conexiuni strânse în elita cehă, maghiară, română și germană, pe care le și modelează, inspirând etosul care a influențat imaginarul central-european, și în care își găsesc originile structurile și tiparele de gândire emergente în cercurile de elită universitare și politice din prima parte a secolului XX, inclusiv nazismul, comunismul și sionismul.

E potrivit să menționăm, pentru o justificare timpurie, că în universitățile vieneze își fac studiile Elias Canetti, Stefan Zweig sau Karl Popper. Tot aici trăiesc și scriu Rainer Maria Rilke, Hugo von Hofmannsthal, Ernst Jandl, Karl Kraus, Herman Broch, Robert Musil, Arthur Schnitzler și Robert Menasse și tot aici se naște societatea *Das Junge Wien* – Tânăra Vienă – un contracurent modernist, influențat puternic de simbolism și de impresionism, menit să diminueze influența naturalismului german și să emancipeze literatura și expresia literară către o deschidere sociologică și psihologică – dar în special spre teme erotismului, puternic influențată de tezele lui Freud. Pentru o fixare corectă, îmi permit să îi alătur cercului de intelectuali vienezi și pe Peter Altenberg,

Richard Beer-Hofmann, Felix Salten, Raoul Auernheimer și Karl Kraus, despre care voi vorbi în capitolele următoare.

În economia studiului de față, este relevant conflictul care s-a născut între cele două atitudini predominante în imaginarul intelectual din preajma *fin de siècle*, al sfârșitului de secol XIX, ideologizat de nostalgie. Prima era caracterizată de năzuința la armonie ca element stabilizator într-o lume care începea să se dezintegreze după 1848. Astfel, tema recurentă a operelor literare este una retrospectivă, o reflecție interioară a mitului Imperiului Habsburgic. Ea se regăsește în operele lui Adalbert Stifter, Josph Schreyvogel, Heimtito von Doderer și Franz Grillparzer, care, ulterior, i-au influențat puternic pe scriitorii și artiștii interbelici (printre care și Stefan Zweig), ale căror idei principale au gravitat în jurul nostalgiei care, potrivit cercetătorilor, ar fi devenit una din caracteristicile vitale ale artei austriece, dar și a celei reprezentative pentru fostele regiuni ale Imperiului.² Acestui univers caracterizat prin certitudine și previzibilitate i se opun hedonismul lui Arthur Schnitzler, satira lui Karl Kraus, tezele psihanalizei lui Sigmund Freud și avangardismul antinaționalist al lui Hoffmannsthal.

Sinteza activității intelectuale vieneze, dar și relația *centru-periferie* trebuie analizate din perspectiva unor manifestări naționaliste care au caracterizat relațiile interetnice și au modelat identitatea locală, mai ales după evenimentele din 1848-1849, ale căror consecințe s-au manifestat în preajma Primului Război Mondial și, ulterior, în diverse forme ideologice, până la sfârșitul secolului XX. Influența cea mai puternică în zona imperiului austriac o va avea *teoria națiunii* la Herder, o construcție culturală alimentată de curentul *Sturm und Drang*, care a mijlocit apariția noțiunilor de *Volk* și *Sprache* – un moment de renaștere a conștiinței etnonaționale, ale cărei temeuri totalitare s-au sprijinit pe primele teze de gândire națională germană, ce se manifestau inițial în favoarea purității sanguine și a originilor „controlate” – un exercițiu discursiv, care a răbufnit odată cu accederea la putere a lui Adolf Hitler.

Moștenirea filosofică a lui Herder a însemnat, la începutul secolului XIX, demersul, de altfel, reușit din punct de vedere politic, de a defini ființa etnică, o identitate colectivă construită, în mare parte, pe fondul imaginarii colectiv – demers care pleda pentru constituirea socială bazată pe ideea cunoașterii empirice a trecutului. Astfel, istoria națională a devenit un mit politic

² Ernst Graboviszki în *Literature in Vienna at the Turn of the Centuries. Continuities and Discontinuities around 1900 and 2000*, (coord.) Ernst Graboviszki și James Hardin, Camden House, Rochester, NY, p. 3.

ce s-a folosit de literatură, de filosofie și de istoriografie, formând structuri de gândire destinate să descopere specificitatea etnică a comunităților, intervenție care s-a manifestat revoluționar.

Aceste aspecte mijlocesc ceea ce, ulterior, s-a numit *paradoxul Europei Centrale* – triumful în lupta pentru supraviețuire națională a presupus fragmentarea și reorganizarea culturală pe criterii etnice. Consecința a fost împărțirea teritorială, care a permis vidul de putere ce a fost speculat apoi de Germania nazistă, iar mai târziu, de Rusia stalinistă.

Dispoziția politică și ideologică a permis apariția unei literaturi nișate, care poate fi încadrată cultural sub umbrela utopiei și a distopiei/utopiei negre (dar și a ucroniei), atât în parametrii literaturii, cât și într-o axiomă istorică și politică. Prin urmare, în analiza pe care am făcut-o, am apelat nu numai la sursele convenționale, ci și, în câteva aspecte, la o cercetare mai aprofundată. Am pornit cercetarea cu atribuirea contextuală a apariției literaturii utopice și a evoluției ei temporale. Am încercat să privesc nu doar spre Thomas Morus, ci și către antichitatea greacă și cea romană și să construiesc o viziune de ansamblu a epocii de aur a utopiei – Renașterea și Clasicismul.

Există astfel o expresie mai largă a diferitelor texte utopice care au căpătat importanță în istoria curentului și care s-au încadrat, prin natura lor socială și politică, în epicentrul curentelor filosofice apărute în secolele XVI și XVII.

Mai mult, există o cercetare comparată care vizează deosebirile, dar și punctul inițial de divergență între ceea ce Sorin Antohi numește *utopie narativă* și *utopie raționalist utopică*, prezentând diferite elemente ontologice și, în aceeași măsură, caracteristicile evoluției lor intelectuale care apelează, de exemplu, la Karl Mannheim pentru dialogul intrinsec pe care utopia îl are cu ideologia, prin natura ei eminent moralizatoare și programatică.

În plus, este relevant în acest capitol studiul lui Karl Popper, *Societatea deschisă și dușmanii ei*, deoarece filosoful englez stabilește că posibila sursă a deturnării idealului utopic o reprezintă influența pe care *Republica* lui Platon a avut-o asupra nașterii și existenței curentelor totalitare care au marcat secolul XX. Astfel, există o preocupare a acestuia pentru caracteristicile distopiei/utopiei negre, elementele cele mai grăitoare ale genului fiind ușor de regăsit primului roman din această nișă – *Noi*, de Evgheni Zamiatin, lucrare fundamentală, care a influențat o bună parte din scriitorii de texte cu caracter distopic ai secolului XX și a cărei structură narativă a fost respectată de toate celelalte romane semnificative din genul mai devreme amintit, inclusiv de către ucroniști, aparținătorii unui gen literar intermediar apărut în secolul XIX, care prezintă elemente

particulare, dar împrumută, în egală măsură, din caracteristicile literaturii utopice și influențează, în mare parte, și genul distopic.

Aceste particularități enumerate sunt însoțite de o fenomenologie literară cu o expresivitate aparte, care poate fi încadrată, potrivit tezei enunțate anterior, în *literatura refuzului*. Ea s-a manifestat ca un demers de respingere fermă a ideologiilor și a doctrinelor naționaliste și antisemite, a celor naziste și comuniste, a sentimentelor radicale, a tehnologiei care invadează și distruge. În același timp, scriitorii central-europeni – Ádám Bodor, Karel Čapek, A.E. Baconsky, Karinthy Frigyes, Arthur Koestler, Stefan Zweig etc., profund umaniști, au semnalat fragilitatea civilizației umane și au insistat, folosind parabola și satira, să probeze contrariul evidenței acestor mișcări politice și sociale, folosind deliberat discursul interogativ cu privire la viitor, un viitor care, în ciuda eforturilor lor, se va schimba fundamental și va deveni profund antiuman în tot secolul XX.

Bibliografie selectivă

Opere literare cercetate

Baconsky, A.E., *Biserica Neagră, Echinoxul nebunilor și alte povestiri*, Editura Curtea Veche, București, 2011;

Bacon, Francis, *Noua Atlantidă*, Editura Nemira, 2007, București;

Bodor, Ádám, *Zona Sinistra*, Editura Humanitas, București, 2010;

Campanella, Tommaso, *Cetatea Soarelui*, Editura Științifică, București, 1959;

Čapek, Karel, *Krakatit*, Editura Tineretului, București, 1967;

Čapek, Karel, *Război cu Salamandrele. Hordubal*, Editura pentru Literatură universală, București, 1961;

Čapek, Karel, *Teatru*, Editura pentru Literatură Universală, București, 1968;

Frigyes, Karinthy, *Călătorie în Faremido, Capillaria*, Editura Minerva, București, 2005;

Koestler, Arthur, *Întineric la amiază*, Editura Humanitas, București, 2008;

Morus, Thomas, *Utopia*, Editura Mondero, București, 2003;

Nedelcovic, Bujor, *Al doilea mesager*, Editura Du Style, București, 2004;

Sîrbu, Ion D., *Adio, Europa*, Editura Cartea Românească, București, 1992;

Witkiewicz, Stanisław Ignacy, *Nesațul*, Editura Universității din București, București, 2021;

Zamiatin, Evgheni, *Noi*, Editura Polirom, Iași, 2014;

Zweig, Stefan, *Lumea de ieri. Amintirile unui european*, Editura Humanitas, București, 2012.